

Teooria areng arheoloogias

Valter Lang

Sissejuhatus loengukursusesse
arheoloogia teooria ja metodoloogia.
Sügis 2003

Arheoloogia teooria õpikutes nähakse arheoloogia arengut tavaliselt läbi nelja suure etapi: (1) arheoloogia väljakujunemine kuni 20. sajandi alguseni (a. 1918) (laiemalt levinud selget teaduslikku koolkonda veel polnud), (2) kultuuriajalooline arheoloogia kuni a. 1968, sellele järgnenud (3) uusarheoloogia (mida hiljem hakati kutsuma protsessuaalseks) ning alates 1980-ndatest levinud (4) postprotsessuaalne arheoloogia. Selle periodiseeringu juures tuleb aga meeles pidada mitut asjolu.

Esiteks, see jaotus kehtib peaaesjalikult anglo-ameerika (Inglismaa ja Põhja-Ameerika) arheoloogia kohta ning on mujal kohaldatav vaid teatud (vahel päris suurte) reservatsioonidega. Kuna aga enamik vähemalt meile kättesaadavatest õpikutest ja ülevaadetest on just anglo-ameerika päritoluga, võib tekkida mulje – ning tavaliselt need õpikud esitavadki asja niimoodi – et see ongi kogu arheoloogia areng, et mujal suurt midagi polnudki.

Teiseks, ühelgi etapil pole tegeletud ainult sellele etapile nime andnud suunaga, ka mitte Anglo-Ameerika maades; arheoloogia üldpilt on õnneks kogu aeg olnud märksa mitmekülgsem ja rikkalikum. Uusarheoloogia metodoloogia või selle teatud elemendid olid mandri-Euroopas levinud ammu enne 1968. aastat, samuti võib postprotsessuaalseid ideid kohata juba 1930. aastatel – ning vastupidi, ei kultuuriajalooline ega protsessuaalne lähenemisviis pole kuhugi kadunud veel ka tänapäeval. Tegu on niisiis tugevasti lihtsustatud skeemiga anglo-ameerika arheoloogia arengu kohta, mille propageerijad lähtuvad positivistlikust ja evolutsionistlikust arusaamast, et (arheoloogia)teadus peab kogu aeg arenema, täiuslikumaks muutuma ja minevikku järjest tõsemalt kajastama. Asja kurioosus seisneb selles, et kõnealuse periodiseeringu autorid on enamasti pärit postprotsessuaalsest koolkonnast, mis oma teoorias eitab evolutsionismi ja positivistlikku metodoloogiat.

Kolmandaks, nagu iga teinegi süstematiseering, nii rõhutab seegi jaotusviis erinevusi – seekord siis eri aegade arheoloogiate vahel. Tekib mulje, et domineerivad erinevused, et iga uus suund erineb eelmisest täielikult, vastandub sellele ja välistab ta. Täppisteaduste eeskujul räägitakse üksteist väljavahetavatest paradigmatel arheoloogias (ja teisteski humanitaarteadustes), kuid see on juba täiesti asjatundmatu ettekujutus arheoloogia kui humanitaardistsipliini olemusest. Ei taheta või ei suudeta näha seda, mis neid erinevaid voole ühendab, kuid seda ühist on kahtlemata märgatavalt rohkem kui erinevusi. Viimastel aastatel siiski on tehtud katseid ka näidata, et erinevused näit. protsessuaalse ja postprotsessuaalse arheoloogia metodoloogia vahel on palju väiksemad, kui tavaliselt arvatakse.

Selle kursuse raames pole võimalik anda mingit ammendavat ülevaadet arheoloogia teooria arengust kogu maailmas. See on pigem põgus sissejuhatus teooria kujunemise ja arengu põhietappidesse, mis paratamatult sõltub kasutada olevate ülevaadete ja õpikute anglo-ameerika tsentrismist. Teatud ilmselgeid liialdusi olen katsunud siiski vältida ja leida üles olulist ka teiste maade arheoloogiatest, eriti Saksa omast. Lõpuks teeme katse analüüsida ka Eesti arheoloogiat selle teooria arengu seisukohalt.

1. Arheoloogia kui teaduse kujunemine (kuni 20. sajandi alguseni)

1.1. Arheoloogia tekkimine (kuni 1850)

Esimestes loengutes esitatu põhjal peaks olema ilmne, et teooria või vähemalt mingi teoreetiline komponent on olemas kõikjal, kus saab rääkida teadusest. Arheoloogia ei ole siin erand. Juba kogu arheoloogia metodoloogia alus – uurida minevikku materiaalse kultuuri kaudu – eeldab teoreetilist kontseptsiooni selle kohta, et infot mineviku kohta on üldse võimalik muinasesemetest saada. Selline arusaamine on aga üllatavalt vana, ulatudes tagasi 6. sajandisse eKr., kui üks Babüloonia kuningatest sel eesmärgil võttis ette kaevamised valitsushoone rusudes. Vana-Kreekas väitis ajaloolane Thukydides (460-395 eKr.), näiteks, et Delose saarelt leitud hauad tõendavad, et see maa oli varem asustatud kaarialaste poolt ja kuulus seega nendele. Rooma riigis oli üsna levinud komme konserveerida ja demonstreerida muistiseid kui mälestusmärke minevikust. Taolisi andmeid on ka hilisematest sajanditest.

Selle tasandi teooria polnud midagi muud kui arusaam sellest, et muinasesemed võivad meid teavitada sündmustest minevikus. Muinsusharrastus e. antikvaarianism levis eriti renessansiajastul ja pärast seda, kuid mingeid erilisi edusamme teooria arengus selle kohta, kuidas tõlgendada muinsusi, ei tehtud. Muinsusharrastuslikke seltse ja ühinguid hakati Itaalias rajama juba 15. sajandil, Põhja- ja Loode-Euroopas 16. ja 17. sajandil. Eestis tekkisid esimesed muinsuskogud alles 18. sajandi lõpul (A. W. Hupel, E. Ph. Körber). Kuna samal ajal, s.o. 15.-17. sajandil, toimusid suured maadeavastamised ning laienes teiste kontinentide koloniseerimine, siis tekkisid lausa iseenesest võrdlused Euroopa muinaskultuuride ja mujal elavate kaasaegsete "metslasühiskondade" vahele.

Edusamme teooria arengus tehti 18. sajandil: tõdeti, et arheoloogia võib olla esiajaloo allikaks ja aidata seda periodiseerida (Rhode 1719). Leiti, et seda esiajalugu saab rühmitada vastavalt materjali kasutusele kivi-, pronksi- ja rauaajaks (de Montfaucon 1734). Jõuti samuti arusaamisele, et kihtide paiknemine üksteise suhtes on kronoloogilise tähendusega (Olof Rudbeck, Thomas Jefferson (USA president) ja Rhode). Hoolimata sellest ei hakatud stratigraafilist meetodit enne 19. sajandi teist poolt igapäevases uurimistöös veel kasutama. 19. sajandi esimesel poolel leidis arheoloogia teooria edasiarendamist eeskätt Skandinaavia uurijate poolt: nii töötas Christian Thomsen lõplikult välja de Montfauconi idee tugineva kolmeperioodisüsteemi ning esemetüpoloogia alused, samas kui J. J. A. Worsaae avastas suletud leiukomplekside tähtsuse suhtelise kronoloogia jaoks. Võib öelda, et need arusaamad ja mõisted – minevikku saab uurida materiaalse kultuuri kaudu, kolmeperioodisüsteem, tüpoloogia ja suletud kompleks – panidki aluse teadusliku arheoloogia kujunemisele.

1.2. Arheoloogia 1850–1918

Pärast 19. sajandi keskpaika leidis aset arheoloogia teooria kiire areng. Aluse selleks pani Darwini evolutsiooniõpetus liikide arenemisest ning inimese kujunemisest (1859). See teooria leidis kiiret rakendamist ka kultuuri uurimisel. 1865. a. jaotas John Lubbock kiviaja "vanaks" ja "uueks" e. paleoliitikumiks ja neoliitikumiks ning järgmisel aastal lisas Wentropp sellele "keskmise" järgu e. mesoliitikumi, kuigi see defineeriti täpsemalt alles 20. sajandi algul. Edasi arendati tublisti tüpoloogilist meetodit, eriti **Hildebrandi ja O. Monteliuse** töödes 1860. ja 1870. aastatel. 1869. a formuleeris **de Mortillet** kultuurievolutsiooni kaks seadust: progress ja arengu analoogia. 1860. aastatel toodi **Edward B. Tylori** poolt (briti) antropoloogiasse sisse kultuuri mõiste – kuigi ta polnud sel alal esimene, varasemaid kultuuri mõiste kasutusi esines Saksa etnoloogias ja arheoloogias (Fr. Klemm) – ning sellel oli tohutu tähtsus kogu kultuuriajaloolise arheoloogia arengule terve 20. sajandi jooksul. Tylori ja Ameerika kultuurantropoloogi **Lewis H. Morgani** töödes 1870. aastatel esitati arusaam inimkonna arengust alates metslusest läbi barbaarsuse (varane viljelusmajandus) tsivilisatsioonini.

Morgani ettekujutus metlusest kui primitiivsest kommunismist, kus resursse jagati kõigi vahel võrdselt, mõjutas tugevasti K. Marxi ja Fr. Engelsit nende oma filosoofia väljaarendamisel – ning nende kaudu ka kogu hilisemat marksistlikku arheoloogiat. Lisaks sellele oli 1860.-1870. aastatel jõutud ka äratundmisele, et näit. naaberpiirkondade keraamikastiilide võrdlus võib anda tõendeid rahvastikusiirete kohta nende alade vahel (Kemble). Keraamikastiile kasutati rahvastikurühmade eristamisel (Rudolf Virchow 1869). Eriti just Saksa arheoloogias kujunes 19. sajandi teisel poolel välja suundumus seostada üksikute muististe või muinasesemete rühmi etniliste kooslustega muinasajast, kuid vastavaid katseid oli siin tehtud ka sajandeid varem. Arheoloogilise kultuuri kontseptsioon arendati lõplikult välja **G. Kossinna** poolt teoses "Germaanlaste päritolu. Asustusarheoloogia meetodist" (1911) ning võeti hiljem üle Austraalia päritolu arheoloogi **Vere Gordon Childe'i** poolt (1925) See sai kogu kultuuriajaloolise arheoloogia nurgakiviks (vt. allpool). Termin "asustusarheoloogia" (*Siedlungsarchaeologie*) esinebki esmakordselt Kossinna töödes, kuid tollal oli tal hoopis teine sisu – see hõlmas erinevate etniliste koosluste, esiajalooliste rahvaste, paiknemist ja ümberpaiknemist, seega oli tegu etnilise arheoloogiaga.

Metodoloogia alal on vähemalt anglo-ameerika õpikutes olulised nimed Augustus L.F. **Pitt-Rivers** (kindral) ja sir William M. F. **Petrie**. Esimene neist – olles oma igapäevases töös harjunud täpsete reeglite ja meetoditega – rõhutas stratigraafia tähtsust, samuti seda, kui oluline on teha väljakaevamistel detailseid tähelepanekuid kihtide ja leidude paiknemise kohta; ta viis oma materjali interpreteerimisel sisse ka evolutsiooniõpetuse, tüpologia ja antropoloogia saavutusi. Ta käsitles arheoloogiat teadusena, kus tõlgenduste alus peab olema tehtud teistele teadlastele nähtavaks ja kontrollitavaks. Ka Petrie rõhutas detailse fikseerimise tähtsust, keskendudes eriti keraamika tüpologia väljaarendamisele.

Seega oli arheoloogia teooria 20. sajandi alguseks jõudnud areneda juba võrdlemisi kaugele, kasutades materiaalse kultuuri tõlgendamiseks teiste teadusharude (eriti füüsiline- ja kultuuriantropoloogia, geograafia) saavutusi. Juba 19. sajandi 70. aastatel jõuti ka n.-õ interdistsiplinaarse lähenemisviisini, kui **Heinrich Schliemann** hakkas kaevama Troojas, Mükenees ja Tirynsis – selleks, et kontrollida ajalooliste allikate teateid arheoloogiliste meetoditega. 20 sajandi esimestel kümnenditel arenes see suund edasi, (Chadwicki uurimus riigi tekkimisest ning Haverfieldi töö Rooma aegsest Britannias). Teine suund interdistsiplinaarses lähenemisviisis oli süntees geograafiaga. Nii kujunes 1880-1900 välja austria-saksa "antropogeograafide" koolkond, kelle töödes oli tähtsal kohal leidude ja mitmesuguste muude tunnuste ja nähtuste kartografeerimine selleks, et välja selgitada ja seletada erinevaid kultuurikomplekse. Samuti pöörati tähelepanu muinasaegse asustuse ja looduskeskkonna erinevate seoste uurimisele (F Ratzel 1896). Sajandivahetuseks sai arheoloogiliste levikukaartide koostamine ja analüüs igapäevase uurimistöö rutiinseks koostisosaks. Samasuguseid protsesse võib samast ajast alates täheldada ka Euroopa teiste maade arheoloogiates.

Esimese maailmasõja ajaks oligi välja kujunenud teoreetiline alus nn. kultuuriajaloolisele arheoloogiale. Arheoloogia oli arenenud muinsuste kogumisest ja spekulatsioonidest mineviku kohta materiaalse kultuuri süstemaatilise kirjeldamise ja analüüsini.

2. Kultuuriajalooline koolkond 1918–1968

Teooria osatähtsuse üle nn. kultuuriajaloolises koolkonnas, mis Euroopa arheoloogias domineeris 1960.-1970. aastateni, on peetud pikki debatte ning uurijad pole selles sugugi ühel meelel. Ühed nimetavad seda ajastut arheoloogia teooria pikaks uneks. Nende arvates oli kultuuriarheoloogiline lähenemisviis pigem arheoloogia metodoloogia kui teooria, sest tema eesmärgiks oli konkreetsete kultuurinähtuste olemuse ja leviku kaudu rekonstrueerida teatud konkreetsete piirkondade esiajalugu (Hodder 1991b). Uurimisobjektiks olid muistised,

esemed ja kronoloogiad, mida ei olnud eelnevalt tarvis teoreetiliselt analüüsida. Teooriad olidki otseselt seotud vaid konkreetsete uurimisaluste küsimustega ja kogu uurimus oli suunatud pigem uute andmete kogumisele kui abstraktse teooria arendamisele (*ibid.*).

Teiste uurijate arvates kujutas aga ka 19. saj. teine ja 20. saj. esimene pool endast perioodi, kus toimus hulganisti elavaid teooria-alaseid diskussioone. Nende uurijate arvates on ka kultuuriajaloolisele koolkonnale järgnenud uusarheoloogia roll teoreetilise mõtte arengus tugevasti ülehinnatud. Nähtavasti ongi õigust mõlemal poolel, sest arheoloogia areng pole kogu maailmas siiski kulgenud ühes taktis ja ühes voolus. Näiteks paljugi sellest, mis uusarheoloogia tõi metodoloogia osas kaasa Anglo-Ameerika maades, oli – nagu eespool mainitud – ühel või teisel moel olemas juba palju varem kontinentaalses Euroopas, eriti Skandinaavias. Omaette nähtuseks oli aga terve Nõukogude Liit, kus juba 1920. aastatest alates hakati arheoloogias juurutama marksistlikke ideid, s.o. teoreetilisi skeeme, toimusid vastavad teoreetilised debatilised jne.

Järgnevalt vaatleme põgusalt, kuidas arenes teooria 20. sajandi esimesel poolel. Üheks põhiliseks vaalaks, millele kultuuriajalooline arheoloogia tugines, oli kahtlemata kontseptsioon "arheoloogiline kultuur". See mõiste sündis 19. sajandi rahvusliku romantismi üsast ning juurutati arheoloogiasse, nagu mainitud, Gustav Kossinna ja Vere Gordon Childe'i töödes. Mõlemad, muide, olid muuseumitöötajad ja mitte väljakaevajad, seega "teoreetikud" ja mitte "praktikud". Kossinna postuleeris lihtsalt ja selgelt: "Teravalt piiritletud kultuuriprovincid on kogu aeg kattunud kindlate rahvaste või hõimudega." Childe aga kirjutas nii:

"Me leiame teatud tüüpi jäänuseid – potte, tööriistu, ehteid, matmisviise, elamuvorme – pidevalt esinemas koos. Sellist koosesinevate tunnuste kompleksi nimetame me "kultuurirühmaks" või lihtsalt "kultuuriks". Me eeldame, et selline kompleks on materiaalne peegeldus sellest, mida me tänapäeval kutsume "rahvaks" (Childe 1929).

Seega mõlemal uurijal võrdus arheoloogiline kultuur etnosega, ent Kossinna uurimuse taustaks ning hilisemaks ära kasutajaks oli järjest kasvav saksa natsionalism ja fashism. Childe'il sellist tausta polnud ning seetõttu on ta arheoloogia ajalukku läinud tunduvalt positiivsema kangelasena kui Kossinna, kuigi nad väitsid täpselt sedasama ning Kossinna tegi seda isegi oma 15 a. varem. Kultuurilise järjepidevuse samastas Kossinna etnilise järjepidevusega ning sellele viidates paigutas ta germaanlaste kui ainsate "puhtal kujul säilinud aarialaste" ürgkodu Põhja-Saksamaale, Maglemose kultuuri piirkonda ja aega. Samastades ajalooallikatest teadaolevad hõimunimed arheoloogiliste kooslustega, püüdis Kossinna luua üksteist väljavahetanud arheoloogiliste kultuuride rida, pannes nii aluse hiljem kõikjal etnogeneesi uurimustes kasutamist leidnud retrospektiivsele meetodile (vt. Ligi 1994).

Hilisemad teoreetikud on taolist arusaama kultuurist hakanud kutsuma *normatiivseks*, kuna see tugineb kahele sellekohasele oletusele: 1) (muinas)esemed väljendavad kultuurinorme e. mõtteid inimeste peas, ning 2) need normid e. inimeste ideed määravad ära, mis see "kultuur" on. Siinkohal võime tuua kaks näidet, ühe tänapäevast, teise muinasajast.

Eestlased on sellepärast eestlased, et nad "räägivad eesti keelt, joovad kohvi, käivad laulupidudel, söövad verivorsti, aga ei söö küüslauku. Nad erinevad seetõttu venelastest, kes räägivad vene keelt, joovad teed, söövad küüslauku ja ei söö verivorsti ning ei käi laulupidudel. Need on kõik kultuurinormid, ideed selle kohta, kuidas on õige käituda ja kuidas mitte. Eestlastel on need erinevad venelaste omadest. Samas on need ideaalid, stereotüübid, ning ei vasta väga paljudel juhtudel tegelikkusele.

Nöörkeraamika kultuur erineb kammkeraamika kultuurist, kuna asulad on väiksemad ja paiknevad teistes kohtades, savinõud on teistsuguse kuju ja omamendiga, kivist kirved on varreauguga ning elatusalad olid erinevad. Need on jällegi ideaalid, näit. osa nöörkeraamika

asulaid paikneb samas kohas, kus kammkeraamika asulad, ka majandusalad ei pruukinud igakord erineda.

Selline arusaam kultuurist on ühtlasi *polüteetiline*, kuna kultuur sõltub siin paljudest tunnustest, mis peavad esinema koos. Kүүs-laugu söömine üksi ei tee eestlast veel venelaseks, venekirve leid ei tee kammkeraamika asulat veel nõorkeraamika omaks. Oluline on aga see, et vastavalt sellele traditsioonile tõlgitakse olevikus esinevad muinasesemed minevikukeelde sel kombel, et jaotatakse esemed ja muistised erinevatesse rühmadesse ning nimetatakse need rühmad kultuurideks. Järgnevalt tõmmatakse võrdusmärk arheoloogilise kultuuri ja inimkultuuri vahele, eeldades, et esemed väljendavad kultuurinorme e. inimeste ideid. Lõpptulemusena ollaksegi võrrandi ees:

arheoloogiline kultuur = rass (antropoloogiline tüüp) = keel. Ning seda võrrandit asutakse siis lahendama interdistsiplinaarselt e. üheskoos antropoloogide ja keeleteadlastega.

Selline lähenemine – rääkimata meetodilistest probleemidest antropoloogilise ja keeleteadusliku ainese tõlgendamisel ning nendega võrdlemisel – toob kaasa mitmeid tendentse arheoloogilise materjali enda tõlgendamisel. Esiteks kaasneb sellega suundumus näha mineviku materiaalses kultuuris pigem erinevusi kui samasusi. Me rõhutame nõorkeraamika ja kammkeraamika võrdlemisel savikoostise erinevusi, selle asemel, et välja tuua, mille poolest need sarnanesid. Me rõhutame erinevusi nende kultuuride majandustegevuses, selle asemel et näha siiski väga suuri samasusi üldises elatustasemes, kultuurikontaktides jne. Tänapäevases kontekstis tähendab see seda, et rõhutatakse erinevusi eestlaste ja venelaste vahel, selle asemel, et otsida ühiseid jooni. Mõelda võiks aga sellele, mis jääks üldse materiaalse kultuuri pärandisse maha nende kultuurinormidest, mis eristavad eestlasi ja venelasi Eestis.

Normatiivse lähenemisviisi teine tulemus on see, et inimrühmi vaadeldakse ühtsete ja kompaksetena ning kultuure käsitletakse muutumatutena. Kuna esemeid vaadeldakse kultuurinormide peegeldajatena, siis kõik nõorkeraamika kultuuri inimesed pidid omama ühesuguseid ideid, kuidas valmistada potte, kivikirveid ning kuidas hankida elatist. Kust tulid siis muutused? Tavaliselt arvataksegi, et uued ideed tulid väljastpoolt, teistelt inimrühmadelt, teistest kultuuridest ning seda kas inimeste migratsiooni või ideede difusiooni kaudu.

Kultuuriajaloolise arheoloogia esiajaloo-uurimused enne uusarheoloogia sünni koosnesidki põhiliselt kahest komponendist. Esimene oli kronoloogia, kus arheoloogilised kultuurid olid paigutatud staatiliselt üksteise järgi ritta. See ei olnud rongide liikumine, vaid pigem nende sõiduplaan kusagil vastavas jaamas. Teine komponent oli kultuuride levikukaart, täis mitmesuguseid migratsioonidele ja mõjutustele osutavaid nooli, mis tõid kaasa vastavaid kultuurimuutusi. Kogu süntees oli kirjeldav, deskriptiivne. Kirjeldati kultuuride levikut ja arenguetappe samal kombel nagu traditsiooniline ajalooteadus kirjeldas üksteise järel toimunud sündmusi. Puudus sündmuste seletus, näit. miks muutus savinõude ornament või savikoostis, miks toimusid muutused elatusvahendite hankimises jne. **Lewis Binford**, uusarheoloogia rajajaid, nimetas seda akvatoorseks vaateks kultuurile: tema järgi võtsid traditsioonilised arheoloogid esiajaloolist kaarti kui veepeeglit ning kui kusagil mingil põhjusel tehti mõni uuendus, siis levis see difusioonina kõikides suundades laiali just nagu liiguvad lained laiali, kui kivi vette visata. Seega võis ükskõik mis kohas igal hetkel näha üksteisega põkkuvaid erisuunaliste kultuurimõjutuste laineid.

Kultuuriajaloolise koolkonna kohta on siinkohal tarvis rõhutada asjaolu, et põhiline häda seisnes arusaamises, et mida rohkem arheoloogilist materjali kogutakse, seda paremaks ja õigemaks muutub ettekujutus esiajaloo kohta. **David Clarke**, uue arheoloogia eestvõitlejaid, võrdles seda olukorda paigaljooksuga, kus kogu võhm kulub küll jooksmisele, kuid paigast ei nihkuta – nii ka arheoloogid kulutasid oma jõu järjest uute ja uute materjalide hankimisele, kuid ideede osas mingit edasiliikumist ei toimunud. Teisisõnu, meie teadmised muinasesemetest olevikus muutusid küll järjest detailsemaks, kuid kuna väga tõsiselt ei

püütudki ületada kuristikku olevikus eksisteerivate esemete ning mineviku inimkäitumise vahel, siis ei saanudki kaasneda sellega võrreldavaid edusamme mineviku mõistmises.

See kirjeldus kultuuriajaloolise koolkonna kohta on mõistagi lihtustatud ning üldistatud. Peaaegu kõikjalt, sh. ka Eestist, võib tuua näiteid, mis osutavad märksa mitmekesisemate käsitluste olemasolule. Paljud sellest kriitikast, mis uusarheoloogia esindajad vana arheoloogia aadressil tegid, on hiljem tunnustatud ülekohtuseks. Samas annab see kriitika meile kätte need punktid, mille vastu uusarheoloogia protesteeris.

Peamisi põhjusi, miks Euroopa arheoloogia jäi nii kauaks empiirilisele ja kirjeldavale tasemele, on kaks. Läänes püüti vältida teoreetilisi diskussioone eeskätt nn. Kossinna sündroomi tõttu (kompleks, mis kujunes G. Kossinna etniliste rekonstruktsioonide ära kasutamise tõttu Kolmanda Riigi ideoloogias ja praktikas – ei juletud enam teha teoreetilisi üldistusi, mida poliitikud saaks enda huvides ära kasutada). Ida-Euroopa arheoloogid olid aga surutud ortodoksse (vulgaar)marksismi raamidesse ning vastumeelsus selle ideoloogia suhtes suunas arheolooge tegelema peamiselt empiiriliste ja kronoloogiliste küsimustega. Raudse eesriide tõttu oli viimastel pealegi väga raske ligi pääseda Lääne kirjandusele ja osaleda sealsetel konverentsidel. Täiendavaks põhjuseks peab Hodder (1991b) Euroopa ülikoolide konservatiivsust ning hallipäiste professorite vastumeelsust noorte teoretiseerimiskatsetele.

Siinkohal tuleks nimetada aga teisigi lähenemisviise, mis kõnealusel poolsajandil levisid ning traditsioonilisest kultuuriajaloolisest arheoloogiast erinesid. Oluliseks on sotsiaalsete ja majanduslike aspektide sissetoomine arheoloogiasse alates eriti 1920. aastatest (üksikjuhtudel varemgi). Pioneeriks sellel alal võib lugeda arheoloogi ja ühtlasi Oxfordi ülikooli filosoofiaprofessorit R. G. Collingwoodi. Filosoofina oli ta muidugi õige mees arendama arheoloogia ja ajaloo teooriat ning 1946 ta avaldaski olulise töö ajaloo filosoofiast (*The Idea of History*), millel oli suur mõju ka arheoloogiale. Tema püüdis' siis materiaalse kultuuri jäänuste põhjal kirjutada sotsiaalajalugu (teoses *Roman Britain* 1924), jõudes metodoloogilises plaanis üsna lähedale hilisemale uusarheoloogiale.

Majandusarheoloogia juurutamisega tegi 1930. aastatelomale nime **Grahame Clark**. Olles sügavalt vaimustatud sellest, kuidas Skandinaavia arheoloogid uurisid esiajaloolisi kultuure koos nende keskkonnaga (arheoloogide koostöö geoloogide, geograafide, palünoloogide jt.), püüdis ta sama lähenemisviisi ka Briti arheoloogiasse juurutada. Ühtlasi oli ta huvitatud ka sotsiaalanthropoloogiast, üritades selle tulemusi rakendada arheoloogias. Lõpuks võttis ta tõsiselt Tallgreni 1935. a. esitatud üleskutset, et arheoloogid peaksid muinasesemete asemel uurima hakkama inimesi ja ühiskondi, kes neid vajasid ja kes neid valmistasid. See üleskutse, muide, kõlab üsna sama moodi, nagu pool sajandit hiljem kritiseerisid protsessuaalset arheoloogiat esimesed postprotsessualistid. 1939 ilmuski Clarki *Archaeology and Society*, kus ta tõdes, et arheoloogia peab uurima seda, kuidas muistsed inimesed elasid, ning selleks on vaja analüüsida materiaalselt kultuuri funktsionaalselt aspektist, tuleb uurida nende majandust, sotsiaalset ja poliitilist korraldust, väärtuste ja uskumuste süsteeme ning seda, kuidas need kõik omavahel seotud olid ja ühtses süsteemis funktsioneerisid. Clarki teine peateos, *Prehistoric Europe: The Economic Basis*, ilmus 1952 ning selles ei käsitlenud ta materjali mitte riikide ja rahvaste kaupa, vaid eraldi kolmes kliimaatilises ja taimestikulisel võõndis: pooluselähedane põhjavõõnd, parasvööde ning Vahemerepiirkond. Esmakordselt kasutati siin botaanikast üle võetud mõistet ökosüsteem (isetoimiv mehhanism, mis hoiab kogu süsteemi balansis). Kultuurimuutust käsitles Clark kui vastukäiku keskkonnamuutustest, demograafilistest protsessidest, majandusinnovatsioonidest või kultuurikontaktidest tingitud ajutisele tasakaalust väljaviimisele.

Clarkiga analoogilisi funktsionalistlikke ideid arendasid Ameerikas **Walter Taylor** ja **Julian Steward**. Ameerika arheoloogiale oli tollal ja on nüüdki iseloomulik väga lähedane seos sotsiaal- ja kulturanthropoloogiaga (erinevalt Euroopast, kus on tihedad seosed eeskätt ajaloo ja loodusteadustega).

Saksamaal sai teooriaga tegelemine tõsise hoobi Teises maailmasõjas, seda Kossinna ideede ärakasutamise tõttu Kolmanda Riigi ideoloogias. Pärast seda on sakslased enam-vähem piirdunud empiiriliste probleemide käsitlemisega ning kaevamismetoodika "lõputu" täiustamisega. Siiski võib mainida siinkohal **Hans Jurgen Eggers**'it, kes 1950. aastatel seadis kahtluse alla arheoloogilise materjali representatiivsuse küsimuse minevikukultuuride allikana. Tema arvates võivad meieni säilinud esemed ja muistised olla struktureeritud religioosetel põhjustel, nad võivad sisaldada sümboloid ja varjatud sõnumeid. Sellel seisukohal on palju ühist I. Hodderi hilisema väitega, et materiaalne kultuur on loodud tähendusega. Eggers rõhutas ka, et uurimistöös tuleb arvestada asjaoluga, et pärast maapinda sattumist on arheoloogilist informatsiooni mõjutanud nii looduslikud kui ka kultuurilised protsessid.

Skandinaavias olid mitmesugused suunad levinud juba varasematel aegadel. Lisaks tüpoloogilise meetodi arendamisele, mis alates Monteliusest sammus maailmas esirinnas, levis siin eriti interdistsiplinaarne uurimissuund kus arheoloogid tegid koostööd eeskätt loodusteadlastega muistsete keskkondade ning majandusharude väljaselgitamiseks. Taolist interdistsiplinaarsust soosis asjaolu, et just Skandinaaviamaades tehti ridamisi avastusi ka loodusteadustes, mille tulemusi oli võimalik ära kasutada arheoloogias. Nii võttis **Lennart v. Post** kasutusele õietolmuanalüüsi juba 1916. a., kümnekond aastat hiljem töötas aga teine rootslane **O. Arrhenius** välja fosfaatanalüüsi meetodi, mis Euroopas levis laiemalt 1930. aastatel. Mõlemal meetodil on olnud tohutu tähendus arheoloogia arengule. Sümbioosis loodusteadustega kaasnes ka tänapäevase asustusarheoloogia väljakujunemine (koostöö inimgeograafidega) ning sellega omakorda väga ulatuslik muististe väljaselgitamine ja kartografeerimine. Eriti pärast sõda võeti ette väga ulatuslikke ja interdistsiplinaarseid välitöid, kust võtsid osa nii arheoloogid kõikjalt Põhjamaadest kui ka erinevate distsipliinide esindajad (Vallhagar). Selliste tööde mõju oli eriti oluline kaevamismetoodika täiustamisele ja edasiarendamisele. Kultuuriajaloolise arheoloogiaga ei tegeletud enam kuigivõrd. Selle üks tulemusi on nähtavasti ka asjaolu, et Skandinaavia esiajalugu on suhteliselt hõredalt kaetud erinevate "kultuuridega".

Pärast-sõja aastatel oli üheks tuntuimaks teoreetikuks Skandinaavias **Mats Malmer**. Oma nõudmistega terminoloogilise täpsuse ja range loogika järele edestas ta palju aastaid uusarheoloogid. Malmer formuleeris ka arheoloogilise protseduuri täisprogrammi, alates kirjeldusest kuni tõlgenduseni, kusjuures see programm tugines matemaatiliste ja statistiliste analüüside kasutamisele. Tema doktoritöö nöörikeramika kultuurist 1962 on – kõrvuti paljude teiste töödega – heaks näiteks uusarheoloogilisest uurimisest enne uusarheoloogiat.

2. Uusarheoloogia

Uusarheoloogiaks kutsutakse koolkonda, mis eeskätt anglo-ameerika arheoloogias lõi läbi 1960-ndatel ja 1970. aastate algul.

See polnud mingi ühtne teooria, mida uusarheoloogia esindajad järgisid; tegelikult oli see üsna heterogeenne ja laialivalgav kogum erinevaid lähenemisviise. Mis neid ühendas, oli eeskätt rahulolematuse vana, kultuuriajaloolise koolkonnaga, soov seda olukorda muuta ning veendumus, et just nemad on need, kes seda tegema peavad. Taotlusi väljendas levinud fraas: me peame olema rohkem teaduslikumad ja rohkem antropoloogilisemad. Vanaarheoloogia ebateaduslikkus ilmnes uusarheoloogide meelest selles, et arheoloogia arengut nähti lõputus faktide kogumises ja uute kultuuride eristamises, teooria seisis aga paigal. Teadus peab aga püstitama hüpoteese selle kohta, kuidas elu minevikus võis toimuda, ning neid siis faktide abil testima, kontrollima ning tulemusi üldistama. Teadus peab arenema, st. meie mineviku mõistmine peab muutuma kogu aeg üha avaramaks ja üha sügavamaks.

Et vana arheoloogia oli eemal (kultuur)antropoloogiast, oli ju selge: tegeleti põhiliselt muististe ja esemetega, mida liigitati kultuurideks; unustati aga ära inimene, kes neid esemeid valmistas. Vanaarheoloogide produtseeritud esemete ja kultuuride seos inimestega osutus tegelikult aga veelgi väiksemaks kui nad ise arvasid pärast seda, kui uusarheoloogid näitasid ära, et arheoloogilisi kultuure ei saa võrdsustada esiajalooliste rahvastega. Nüüd taanduti kultuuri normatiivsest kontseptsioonist ja hakati otsima teisi võimalusi asjade seletamiseks. Selle kohta käibki D. Clarke'i kuulus ütlus: "arheoloogia on kaotanud oma süütuse"; st. arheoloogias kasutatud süütud ja süüdimatud) võrdsustused esemete, rahvaste ja kultuuride vahelosutused ekslikuks.

Millised olid uusarheoloogia peamised lähtekohad, võib lugeda Johnsoni õpikust; siinkohal olgu mainitud vaid kõige tähtsam. Uusarheoloogia alguseks AngloAmeerika maades loetakse kahe raamatu ilmumist 1968. a. Nendeks olid L. R. Binfordi "*New Perspectives in Archaeology*" ja **David L. Clarke'i** "*Analytical Archaeology*". Nendes teostes rõhutatakse, et aeg on küps revolutsiooniks arheoloogia teoorias, kuigi tegelikult oldi seda uut teooriat arendatud juba läbi kogu 1960. aastate. Kuigi nad töötasid iseseisvalt, üks Ameerikas, teine Inglismaal, jõudsid nad ometi sarnastele järeldustele. Binfordi puhul on tema radikaalset käsitlusviisi põhjendatud pidevate konfliktidega teiste Ameerika juhtivate arheoloogidega alates juba 1950.ndatest; Clarke'i puhul rõhutatakse aga tema mõjutatust juhendajast, kelleks oli Grahame Clark, sotsiaal- ja majandusarheoloogia viljeleja.

Binfordi arvates tuleks arheoloogiat vaadelda antropoloogilise teadusena, kus nii antropoloogial kui ka teadusel (*science*) on võrdselt suur tähtsus. Ta lähtus Hempeli positivistlikust teadusfilosoofiast, mis rõhutas universaalsete seaduste ja deduktiivse (üldiselt üksikule) loogika tähtsust uurimistöös ja selle tulemuste tõlgenduses. Arheoloogia jaoks pakkus Binford välja evolutsioonilise seletuse, ökoloogilise käsitlusviisi ja statistilise analüüsi. Sümbioos antropoloogiaga pidi seisnema sotsiaalsete ja majandussuhete rekonstruktsioonis, uurimisaluste kultuuride seemise diferentseerituse arvestamises ning arheoloogilises aineses ilmnevate kultuuri kognitiivsete aspektide äratundmise võimalikkuses.

Erinevalt Binfordist pani Clark arheoloogilise materjali tõlgendamisel suuremat rõhku geograafilistele käsitlusviisidele ning ajaloolistele allikatele. Kesksel kohalolid tal aga samuti matemaatilised ja loodusteaduslikud meetodid, millest olulisem on süsteemanalüüs muutuste tõlgendamise vahendina; kultuurimuutuste põhjusi nägi ta oma juhendaja eeskujul teisenenud keskkonnatingimustega kohanemises. Samal kombel nagu Binford nägi ka Clark vajadust sotsiaalsete ja majanduslike rekonstruktsioonide järele, kognitiivse arheoloogia võimalikkust ning pidas oluliseks arheoloogiliste hüpoteeside kontrollimist (loodus)teaduslike meetoditega.

Oluline on mõlema uurija puhul see, et nad nägid arheoloogia eesmärki mitte muististe ja leidude lõputus kirjeldamises, vaid esiajaloo aset leidnud muutuste põhjuste väljatoomises ja seletamises. Esiplaanile tõsteti muutuse protsess kui selline, millest kogu uusarheoloogia suund saigi hiljem nimeks protsessuaalne.

Järgnenud aastakümnel (-kümnetel) saigi protsessuaalne arheoloogia peamiseks koolkonnaks nii Briti saartel kui ka Põhja-Ameerikas; kontinentaalses Euroopas, kus selle elemendid olid levinud juba märksa varem, seda suunda nii selgelt ei deklareeritud. Nagu öeldud, protsessuaalne arheoloogia koondas ja koondab praegugi tervet hulka erinevaid suundumusi ning ta pole sugugi nii ühtne, kui võiks eeldada ühtse nimetuse järgi. Laias laastus võib need suundumused jaotada kaheks. Esimene on *funktsionaal-protsessualism*, mis koondab neid, kes pooldavad uusarheoloogia algaegadele omaseid ideid seletus- ja loogikavormide kohta. Teine suund on *kognitiivne protsessualism* ning selle esindajad rõhutavad üksikindiviidi, tema tunnetuse, inimeste infovahetuse ja individuaalsete otsuste tegemise suuremat rolli ühiskondlike muutuste seletamisel. Viimased rõhutavad samuti arheoloogia ja ajaloo suurt lähedust ning fakti ja teooria vastastikust kompleksset seost. Mõlemad suunad panevad aga rõhu muutuste protsessile ja selle seletamisele ning peavad vajalikuks hüpoteeside testimist

andmetega, arheoloogiliste faktidega. Mõlema suuna arvates on meie võimuses välja selgitada, milline tõlgendus mineviku kohta võib olla tõene, milline vale ning läbi pideva hüpoteeside kontrollimise meie teadmised mineviku kohta kasvavad ning vastavalt sellele ka arheoloogia areneb.

3. Postprotsessuaalne arheoloogia

Põhiosa lugeda Johnsoni õpikust

1970. aastate lõpul ja 1980. aastatel kasvas aga rahulolematust uusarheoloogiaga ja selle järglase protsessuaalse arheoloogiaga. Neid arheolooge, kes oma rahulolematust avaldasid, hakati alguses kutsuma antiprotsessualistideks, üsna kohe aga postprotsessualistideks. Nende meelest pole meil õigus, kui arvame, et suudame testida arheoloogilisi hüpoteese; vastupidi, arheoloogid peaksid pigem püüdlema paljude erinevate tõlgenduste esitamisele, selle asemel et katsuda välja selekteerida seda üht ja ainust ja kõige õigemad. Hoopis suuremat tähelepanu tuleb pöörata sümbolismile, tunnetuslikele faktoritele, samuti uurijate sotsiaalsele ja poliitilisele taustale, kuna see mõjutab otseselt tema tõlgendust. Erinevalt protsessualistidest ei pea nad võimalikuks kõikide ühiskondade jaoks kehtivate universaalsete seaduste väljaselgitamist, pigem üritatakse näha ja mõista erinevusi muistsete ühiskondade vahel. Ka postprotsessuaalne arheoloogia pole kaugeltki ühtne suund, siin on neid koos palju, kusjuures nad eitavadki ühise teooria või ühiste piiride võimalikkust.

1980-ndaid ja 1990. aastate esimest poolt iseloomustabki pidev debatt ja näaklemine protsessualistide ja postprotsessualistide vahel. Nüüdseks ollakse rahunenud ning püütakse otsida pigem ühist kui erinevat. Tänapäeva teoreetilises arheoloogias on levinud terve rida erinevaid koolkondi, nagu mitmesugused neomarksismi voolud, strukturalism ja poststrukturalism, hermeneutika, kriitiline teooria jne. Kõiki neid suundi kokku on hakatud nimetama interpreteerivateks e. tõlgendavateks arheoloogiateks (kindlasti mitmuses, mis viitab pluralismile). Interpreteerivate arheoloogiate peamised aspektid on järgmised (vt. Shanks & Hodder 1995, 5).

(1) Esiplaanil on interpreteerija (tõlgendaja) isik ja töö. Tõlgendus on tegevus, mis nõuab, et tõlgendaja ei peidaks end niivõrd mujal kehtestatud reeglite ja protseduuride taha, kuivõrd võtaks enesele vastutuse nende mõju ja tõlgenduse eest.

(2) Arheoloogiat käsitletakse siinjuures kui olevikus toimuvat tegevust, milles mineviku materiaalsete jäänuste põhjal valmistatakse mitmesuguseid asju (teadmised, jutud, raamatud, aruanded jne.).

(3) Arheoloogilist uurimistööd iseloomustab nendele asjadele tähenduse otsimine. Arheoloogia-alane töötamine, tegemine, toimimine, valmistamine on kõik tõlgendavad tegevused.

(4) Tõlgendav tegevus, nagu arheoloogia, on lõputu protsess, kus puudub lõplik ja kindel tulemus mineviku kohta sellisena, nagu ta tõepoolest oli.

(5) Ühiskonna nähtuste tõlgendused ei sisalda niivõrd põhjuslikke *seletusi* (näit. "see juhtus sellepärast, et..."), kuivõrd püüavad *mõista* asju ja nähtusi, mis pole kunagi kindlad.

(6) Tõlgendus on seega paljutahuline: võimalikud on ühe ja sama nähtuse erinevad tõlgendused;

(7) Seetõttu võib eeldada ka erinevate eesmärkide, vajaduste ja soovide rahuldamisele suunatud arheoloogiliste tõlgenduste paljusust;

(8) Arheoloogiline tõlgendus on seega loominguiline, kuid mitte kriitikavaba vastus erinevate inimrühmade huvidele, vajadustele ja soovidele mineviku kohta.

Näide erinevatest tõlgendusviisidest: megaliitkalmed Lääne-Euroopas (Renfrew & Bahn 1991, 428-429).

Üheks läbi aegade kõige diskuteeritumaks teemaks Euroopa arheoloogias on megaliitkultuuri küsimus. Need on teatavasti tohtu suurtest kividest (Kreeka *megas* + *lithos*) monumendid, enamasti erinevat tüüpi kalmed ja rituaalrajatised. Megaliitstruktuuride seest leitakse tavaliselt inimluid ja muinasesemeid ning pole kahtlust, et neid on kasutatud kollektiivsete matmispaikadena. Megaliidid esinevad Lääne- ja Loode-Euroopas, küllalt laialdastel aladel piki Atlandi rannikut ning Briti saartel. Muistised kuuluvad enamasti neoliitikumi, s.o. varase viljelusmajanduse aegadesse; pronksiaja algupoolel kadusid kasutuselt. Peamised küsimused seoses megaliitidega on olnud sellised: kuidas suutsid neoliitikumi inimesed ehitada taolisi gigantseid monumente? Miks neid ei esine mujal? Miks ehitati neid just neoliitikumis ja mitte ei hiljem ega varem? Milleks neid rajati, st. mis on nende tähendus ja tõlgendus?

Migratsionistlik käsitlusviis: 19. sajandil arvati, et megaliite püstitas üks teatud inimrühm või rahvas, kes rändas Lääne-Euroopasse. Palju kasutati rassilist terminoloogiat, ühesõnaga tõlgendus oli etniline: see oli uus sissetunginud rahvas, kes need muistised rajas.

Diffusionistlik käsitlusviis: 20. sajandi algul levis alternatiivne seletus, mille kohaselt megaliite püstitasid kohalikud hõimud, kuid vastav idee levis diffusioonina Lähis-Ida ja idapoolsete Vahemeremaade märksa arenenumatest tsivilisatsioonidest. Otsiti ja leitigi kaubanduslikke ja muid sidemeid Kreeka/Kreeka ning ItaaliaHispaania alade vahel, mida mööda arvati ideid olevat liikunud. 3200 eKr rajati Kreetal monumentaalseid kalmeid paljude matuste jaoks ning see kalmevorm arvatigi olevat olnud Lääne-Euroopa megaliitkalmete eeskujuks. Järelikult pidid ka viimased olema ajalt hilisemad Kreeka vastavatest kalmetest.

Funktsionaal-protsessuaalne käsitlusviis: Kui hakati tegema radioaktiivse süsiniku dateeringuid ning neid kalibreerima, sai selgeks, et Lääne-Euroopa megaliidid on paljudel juhtudel varasemad Kreeka omadest. Nüüd hakati arvama, et megaliidid on kohalike hõimude endi matmiskommete arengu tulemus. Rõhutati sotsiaalsete ja majanduslike arengut e olulisust taoliste monumentide väljakujunemisel. Nt. Renfrew arvates koosnes tollane asustusvõrk hajali paiknevatest üksustest ning megaliidid kujutasid endast suurema kogukonna keskusi maastikul, mis aitasid määratleda territoriaalset ja sotsiaalset kokkukuuluvust. Mõne teise arvates oli selline territooriumide märgistamine põhjustatud ühiskondade konkurentsisist haritavale maale. Esivanemate matused selles monumendi s olid vastava territooriumi üle võimu omamise seaduslikustamise aluseks. Funktsionalistlik ongi see seletus selle poolest, et püütakse näidata, kuidas monumentidel oli ühiskonna majanduslikuks ja sotsiaalseks eksisteerimiseks täita kasulik roll.

Neomarksistlik käsitlusviis: 1980. aastate algul arendas C. Tilley megaliitide tõlgendust edasi eeskätt Rootsi keskneoliitiliste muististe najal. Ka tema arvates oli tegu kohapealsete elanike saavutusega, kuid ta sidus megaliitkalmeid nn. võimumängudega väikestes ühiskondades, kus teatud võtmepositsioonis isikud kasutasid megaliitidega seotud rituaale selleks, et maskeerida tegelikku ebavõrdsust endi ja teiste kogukonna liikmete vahel. Nii pidi megaliitkalmetes väga laialdaselt levinud komme segada erinevate matuste luid demonstreerima vastava kogukonna kokkukuuluvust - sellega juhtides tähelepanu kõrvale tegelikult ebavõrdsuselt võimu ja staatuse omamise osas. Kalmed ja rituaalid pidid näitama valitsevat korda normaalse ja loomulikuna. Tilley seletus on neomarksistlik, kuna rõhutab ideoloogia ja rituaalide osa tegelike – sotsiaalsete ja majanduslike – ebavõrdsuste ja vastuolude varjajana.

Post-protsessuaalne käsitlusviis: I. Hodder kritiseeris nii protsessuaalset kui ka neomarksistlikku tõlgendust ning rõhutas seevastu sümbolistlike aspekte. Tema arvates polnud eelnevad uurijad piisavalt arvestanud konkreetset ajaloolist ja kultuurilist konteksti, kus megaliidid rajati. Ta juhtis tähelepanu asjaolule, et paljud kamberhauad ning pikk-kääpad meenutavad oma põhiplaanilt pisut varasemaid ja samaaegseid elumaju. Kalmed, surnumajad, sümboliseerisid sümboliseerisid seega elumaju. Seda teesi arendas ta hiljem edasi ning esitas süsteemselt 1990 oma raamatus *The Domestication of Europe*.

Me ei saa anda mingit lõplikku hinnangut selle kohta, milline nendest tõlgendustest on õige ja parem. Siiski võib nentida, et esimesed kaks ilmselt ei saa vastata tegelikkusele, need on n.-õ. falsifitseeritud. See-eest nii funktsionaal-protsessuaalne, neomarksistlik kui ka postprotsessuaalne käsitlusviis rõhutasid kõik ühiskonna seasmise arengu loogikat ja tähtsust. Kuid siinkohal tuleb küsida ka nii: kas need kolm tõlgendust ongi üldse omavahel vastuolus? Arvatavasti mitte, sest nimetatud erinevad tõlgendusviisid on rõhutanud megaliitkultuuri erinevaid tahke, mis ei räägi üksteisele vastu, nad sobivad kokku.

4. Arheoloogia arengujooni Eestis

Eesti arheoloogia arengut on siiani periodiseeritud peamiselt selliselt, et kuni aastani 1918 oli nn. aadellik või siis ka amatöörarheoloogia etapp, sellele järgnes alates arheoloogia õppetooli asutamisest 1920 teaduslik etapp. Viimast on nüanssides jagatud mitmeti, kuid üldiselt on esimese vabariigi aeg eraldatud esimeseks etapiks (“koodanliku Eesti periood”) ning nõukogude aeg teiseks. Selline jaotus on kahtlemata formaalne, kuna ei lähtu arheoloogia (*resp.* arheoloogia teooria) seemisest arengust, vaid välistest teguritest – kas tegijateks olid asjaarmastajad või eriharidusega spetsialistid, kas tegu oli iseseisva riigi või nõukogude “vabariigiga”. Olen ise ühes varasemas loengukursuses EHI-s püüdnud iseloomustada arheoloogia arengut põlvkondade järgi, kuna tavaliselt iga uus põlvkond püüab tuua endaga kaasa midagi uut, tihti seda vastandades olemasolevale. Põlvkonnalisuse printsiip annab seega parema ülevaate arheoloogia teooria edenemisest. Samas võib seda printsiipi rakendada vaid peamiste juhtfiguuride tasemel ning vaid kahe esimese põlvkonna jooksul (Moora-Schmiedehelm-Vassar-Indreko-Laid ning Moora õpilased Tõnisson-Selirand-Jaanits-Laul-Lõugas), sest seal on põlvkonnad selgemini eristatavad. Meie arheoloogide praegune vanuseline struktuur sellist eristamist aga enam hästi ei luba, pealegi on muutunud väga segaseks, kes kelle õpilane on. Ent kuidas võiks Eesti arheoloogia periodiseering välja näha, kui lähtuda üksnes arheoloogia teooria arengust?

Kõigepealt tundub, et piiri sättimine lähtudes sellest, kas uurijateks olid amatöörid või eriharidusega ja täistööajaga töötavad spetsialistid, ei ole päris õige – seda eriti arheoloogia algusaegadest kõneldes, kus piir asjaarmastuse ja elukutse vahel oli suhteliselt ebamäärane. C. Grewing ja R. Hausmann ei olnud ettevalmistuselt arheoloogid (kust nad pidiki sellist ülikooliharidust 1850.-1870. aastatel saama?), küll aga teiste alade teadlased ning jätsid väga olulise jälje eesti arheoloogia sünnilukku. Hoopis teistsuguse, kuid samuti väga olulise jälje meie arheoloogiasse jättis Abja kooliõpetaja J. Jung.

Eestis pole kunagi sündinud mitte ühtegi niivõrd suurt ja originaalset ideed, mis oleks mõjutanud arheoloogia teooria arengut laiemalt. Sellest iseenesest pole häda, sest taolisi rahvaid on mitmeid teisigi, eriti väiksemate seas. Ent see asjaolu muudab ülevaate arheoloogia teooria arengust Eestis sisuliselt ülevaateks selle kohta, kas, kuidas ja millise ajanihkega võeti omaks mujal sündinud ideid, suundumusi, koolkondi. Taoline ülevaade ei pruugi pakkuda laiemat huvi, kuid asja muudab põnevamaks teatud sügavama allhoovuse olemasolu, mis nii teooria arengut kui ka praktilist tegevust ning eriti arheoloogilise materjali tõlgendusi on siin suunanud. Selleks allhoovuseks on *poliitilise, sotsiaalse ja kultuurilise võimu küsimus* – kellele see võim on kuulunud, see on otsustanud ka teooria ning tõlgenduste *üldise* sisu ja suuna üle. Sisuliselt on tegu *võimuga ideoloogia üle kaasaegses ühiskonnas*, mis määrab ära teadmiste sisu ja laadi mineviku kohta.

4.1. Arheoloogia areng Eestis kuni 1920: balti-saksa ideoloogia

4.1.1. Eelduste kujunemine teadusliku arheoloogia tekkeks (1780–1860)

Aega 18. sajandi lõpust kuni 1860. aastateni võib vaadelda kui perioodi, mil loodi eeldused teadusliku arheoloogia tekkeks. Sel ajal kujunesid esimesed muinasesemete kogud (Hupel, Körber), loodi esimesed teaduslikud seltsid (ÖES, EKÜ ning lokaalsed seltsid), samuti viidi läbi esimesed väljakaevamised leidude hankimise eesmärgil. Eestvedajateks olid pea kõikjal balti-saksa või riigi-saksa päritoluga kirikuõpetajad, muidu haritlased või ärksamad mõisnikud. Tol ajal ei käsitletud muinasesemeid veel otseselt ajalooallikana, vaid eeskätt nende kogujate romantilise huvi objektina. Seetõttu ei saa veel rääkida ka arheoloogiast kui teaduslikust distsipliinist. Ometi pärineb juba tollest ajast kirikuõpetaja Körberi kuulus ütlus, et eestlaste esivanemad erinesid loomadest vaid selle poolest, et ei kõndinud neljal jalal. P. Ligi väite kohaselt määras selline suhtumine juba ette ära Eesti arheoloogia sisu pikkadeks aastakümneteks või isegi mitmeks sajandiks: ühelt poolt iseloomustas seda püüd näidata meie esivanemaid primitiividena, teiselt poolt üritati sellele kõigest hingest vastu vaielda...

4.1.2. Arheoloogiateaduse väljakujunemine: balti-saksa koolkond

Esimeseks arheoloogilise materjali põhjal kirjutatud tõsiteaduslikuks tööks võib pidada C. Grewingki 1865. a. ilmunud raamatut *Das Steinalter der Ostseeprovinzen*. 1880. aastatel avaldas ta kaks uurimust Kunda kiviaja leiukoha kohta ning samuti püüdis ta, tuginedes Baltimaade esimesele muististe levikukaardile (1884) kokku võtta kogu muinasaja arengu. Ta oli TÜ mineraloogiaprofessor ning seega tundis ta huvi eeskätt vanima perioodi, kiviaja vastu. Tema uurimus Kundast on tolle aja kohta eeskujulik näide interdistsiplinaarsest käsitlusviisist, kus kõigepealt selgitatakse piirkonna geoloogiline kujunemine (selle tulemusena selgus, et tegu on kinni kasvanud järvega, mille setetesse, merglisse, oli sattunud endisaegsete asukate jahiriistu ning loomade-kalade-lindude luid), seejärel analüüsitakse arheoloogilisi ja osteoloogilisi leide ning lõpuks esitatakse järeldused vastava inimasustuse, selle kultuuritaseme ning “rahvuse” (*Nationalität*) kohta. Kuna Grewingkil puudusid võimalused vähegi täpsemaks dateerimiseks (õigemini, dateerimise alus – mergli ladestumise kiirus – osutus hiljem ekslikuks), siis ei maksa pahaks panna ka suurt ebatäpsust tulemuses. Grewingki järgi kestiski kiviaeg siinmail meie ajaarvamise esimeste sajanditeni, kusjuures selle lõppjärgus tunti juba ka pronksesemeid. Selline dateering, tulenedes küll dateerimismeetodi ebatäiususest, oli aga teiselt poolt heas kooskõlas tollal üldlevinud arvamusega (“teooriaga”) kohalike elanike primitiivsusest, elamisest kiviaja tasemel veel pikka aega pärast seda, kui arenenud germaani hõimud olid kasutusele võtnud metallid. Siinse kiviaja kultuuri kandjateks pidaski Grewingki primitiivsel arengutasemel olevaid ugri ja leedu-slaavi hõime. Seevastu rikkaliku inventariga tarandkalmeid olevat ehitanud siia rooma rauaaja algul sissetunginud, hoopis kõrgemal arengutasemel olnud gootid, üks germaani hõime. Hilisemate eestlaste esivanemad olevat aga Läänemere kallastele saabunud alles I at teisel poolel.

Sellega oligi alus pandud esimesele ja küllalt kaua aega vastu pidanud teooriale meie arheoloogias, nn **gooti teooriale**. Selle teooria puhul on tarvis silmas pidada kahte asjaolu. Esiteks, tol ajal oli see (vähemalt väliselt, formaalselt lähenedes) täiesti teaduslik järeldus, mis tugines kirjalike allikate teadetele gootide asuala ulatumisest Läänemere lõuna- ja kagurannikuni ning meie rooma rauaage arheoloogilise materjali suurtele sarnasustele Visla alamjooksu materjalidega. Ka seisukoht, et Aasia ja suure osa Euroopa esimesed põlisasukad olid mingid “turaani” või “ugri hõimud”, kes need alad olid hõivanud ida poolt tulles juba pärast jääaega (õigemini, pärast veeuputust), oli tollal üsna üldiselt tunnustatud. Teiselt poolt sobis aga see järeldus ülihästi balti-saksa ajalookirjutuse üldise, nn. *apologeetilise suunaga*, kus germaanlasi püüti erapoolikult ja eelarvamuslikult näidata põliste kultuurikandjatena Baltikumis. Just see viimane oli põhjuseks, miks näit. balti-saksa päritoluga Friedenthal ja

Spreckelsen hoidsid gooti teooriast kinni veel ka 1920.–1930. aastatel, kui juba ammu oli näidatud selle mittevastavust teaduslikele faktidele.

Teine oluline balti-saksa uurija oli ajaloo professor **R. Hausmann**. Ajaloolasena tundis ta huvi eeskätt rauaaja vastu, kaevas mitmeid muistiseid ning avaldas tulemused artiklite või üksikväljaannetena. Gooti küsimuses oli Hausmann mõnevõrra kriitilisem: ta tunnistas küll vastavate esemete sarnasust, kuid lisas, et puhast, ainuüksi gootidele omistatavat leiurühma pole veel kindlaks tehtud (ei nende arvataval asualal ega muidugi mitte ka Ida-Baltikumis). Seetõttu jättiski ta Ida-Baltikumi rooma rauaaja muististe etnilise küsimuse pigem lahtiseks, kui et oleks seda üheselt gootidega sidunud. Ometi peeti veel ka Tallgreni ja Moora töödes 1920.–1930. aastatel võimalikuks üksikute gooti nn kaubandusfaktooriade olemasolu Põhja-Eestis, kuigi geograafiliselt pole neid kunagi täpsemalt lokaliseerida üritatud.

4.1.3. Eesti dimensioon

19. sajandi lõpukümnenditel sündis valitseva balti-saksa ideoloogia kõrvale arenguliin, mida võime nimetada eesti (eesti-soome) dimensiooniks. Selle algatajaks oli Abja kooliõpetaja Jaan Jung. Ta ei olnud teadlane ja seetõttu ei maksagi eeldada, et ta oleks teinud mingeid teaduslikke avastusi (kuigi ta isegi tegi mõningaid arheoloogilisi kaevamisi ning kirjutas mõned artiklid avaldamiseks Soomes). See, mis ta avaldas Eesti muinasaja kohta, on täpselt seesama, milleni olid jõudnud balti-saksa teadlased. Kuid ta on meile oluline vähemalt kahest aspektist. Esiteks, tutvustades nii maailma kui ka Eesti esiajalugu eesti rahvale, pani ta aluse eestikeelsele erialasele terminoloogiale. Teiseks, ta viis korrespondentide abiga läbi tohutu ulatuse ja tähtsusega töö, milleks balti-saksa teadlased polnud ei tahtelised ega ka võimelised. Selleks tööks oli I üle-eestiline muististe registreerimine, milleks ta sai eeskujuna ja innustust Soome arheoloogilt **Johan Reinhold Aspelinilt** viimase külaskäikude ajal Eestisse.

Kinnismuististe esimese registreerimise tulemuste hindamisel tuleb arvestada ajastu konteksti, milles Jung tegutses. Võtmesõnadeks on siin ärkamisaegne olustik, rahvusliku iseteadvuse tõus, oma juurte otsimine, kunagise muistse vabaduse, suuruse ja õitsengu ihalus. Jungi poolt läbiviidud muististe registreerimise eeskujuks oli rahvaluule kogumine korrespondentide võrgu kaudu üle kogu maa. Tolleaegset teooriat, mida Jung loomulikult ei sõnastanud, aga mis tuleb välja tema tööst, iseloomustas veendumus, et rahvalauludes, muistendites ja mütoloogias peegeldub eestlaste kunagine (kirjutamata) ajalugu. Seetõttu peeti arheoloogia- ja ajaloomälestisteks ka kõikvõimalikke hiie- ja ohvrikohti ning muistenditega seotud paiku, nagu näiteks ukuhauad, lemmingikohad, Kalevipoja hobuse jäljed/asemed, sääreluukaevud, põllubaraste tapmiskohad, katkusood/kalmed jne., jms. Taolised “muistised” on märgatavas ülekaalus kõikides Jungi registrites.

Siinkohal on tähendusrikas muidugi see fakt, et Soome riigiarheoloog Aspelin otsis koostööd just eestlasest kooliõpetajaga, ning mitte balti-sakslastest teadlastega Tartu Ülikoolis. Selles tuleb näha soomlaste soovi toetada eestlaste rahvuslikku ärkamist ja edendada hõimuliikumist. Siit sai alguse soome arheoloogia mõju eesti omale. Side Soomega ja Soome eeskujuna muutusid aga veelgi tähtsamaks 1920. aastatel.

4.2. Eesti arheoloogia 1920.-1930. aastatel: rahvusromantiline ideoloogia

1920. a. rajati eestikeelseks saanud Tartu Ülikoolis arheoloogia õppetool. Kuna Eestis professionaalseid arheologe polnud, siis tuli professori otsingul pöörata pilgud väljapoole. Saksamaalt ilmselt kedagi kutsuda ei tahetud ning nii täideti ka arheoloogia õppetool – nagu mitmed teisedki – teadlasega Soomest, kelleks sai **Aarne Michaël Tallgren**. Pole kahtlust, et lisaks Tallgreni erialasele võimekusele mängis otsuse langetamisel kaasa ka ideoloogiline kontekst, s.o. Tallgreni suunitlus jätkata Aspelini alustatud uurali-altai arheoloogia teed, Soome-silla ihalus jne. Soome arheoloogiat iseloomustas 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul eeskätt nn *tung itta* – eesmärgiks seati keeleteadlaste eeskujul hõlmata kogu soome-ugri

hõimude esiajalugu kuni Uuraliteni välja. Tsaari-Venemaa aegadel oli taoline lähenemisviis võimalik – ning see oli ühtlasi soome arheoloogia õitseajaks – iseseisvumisega lõigati aga sellisel lähenemisviisil juured alt. Tallgren oligi mainitud suuna üks viimaseid kuulsaid nimesid.

Tallgreni peamiseks tööks Eestis kujunes II üle-eestilise muististe registreerimise organiseerimine (selle viisid läbi arheoloogiat õppivad üliõpilased seminaritööde käigus), arheoloogilise uurimistöo käivitamine koos noorte üliõpilastega ning üldistava teose kirjutamine Eesti arheoloogiast (ZAE).

Tänu arheoloogia õppetooli asutamisele Tartu Ülikoolis tõusis eesti oma rahvuslik arheoloogia – mis 19. saj. lõpul oli sündinud vaid teatud populaarteadusliku arenguliinina balti-saksa paradigma kõrvale – 1920-ndatel aastatel kiiresti teaduse tasemele. Tolleaegset teadust iseloomustas peaaesjalikult positivistlik metodoloogia. Viimase põhiprintsiibiks oli see, et igasugune tõeline teadmine peab olema vaatluslikult põhjendatud. Teaduslikeks teadmisteks peeti ainult selliseid teadmisi, mis ei lähe kaugemale meeleliselt fikseeritavatest nähtumustest, ei otsi nähtumuse taga olemust (nn. “kaine mõistuse” seisukoht teaduses). Teadusliku teadmise saamise ainsaks võimaluseks arvati olevat induktsioon, s.t. järeldus üksikult üldisele.

Tolleaegne sotsiaalne kontekst, milles viidi läbi muististe II registreerimine, ja samuti selle registreerimise eesmärk olid midagi muud kui Jungi aegadel. Maa oli balti-saksa ja vene võimu alt vabanenud poliitiliselt; kultuur ja teadus alles ootasid “iseseisvumist” baltisaksa mõju alt. Muististe tundmaõppimine ja registreerimine kaasaegse teaduse tasemel oli eesti arheoloogia kui iseseisva distsipliini väljakujunemiseks kõige esmasem ja tähtsam ülesanne. Seega oli muististe II registreerimise peamine eesmärk *kõige üldisema ja rangelt teadusliku aluspõhja loomine eesti muinasteadusele*, millega kaasnes nende hoidmise ja kaitsmise kohustus järgnevatele põlvetele.

Et igasugune tõeline teadmine pidi olema vaatluslikult põhjendatud, pidid ka muistiseid registreerivad Tartu üliõpilased neid kohapeal kontrollima. Muistised olid vaid need, mis vaatluse tulemusena osutusid olemasolevaiks ja mida – vastavalt toleleaegsetele teadmistele – osati pidada muististeks (peamiselt kalmed, linnamäed, hiiekohad ja kultusekivid). Tulemusena kustutati muististe nimekirjast palju Jungi registreeritud kohti, mida kas enam ei peetud muististeks või mida enam ei eksisteerinud.

1920. ja 1930. aastatel käis arheoloogia Eestis sama rada nagu mujalgi maailmas, st. ta oli oma iseloomult *kultuuriajalooline*. Siinkohal võiksime selle perioodi arheoloogia iseloomustamiseks võrrelda kahte kultuuriajaloolise koolkonna meisterteost: ühe neist kirjutas A. M. Tallgren 1922 ja 1925 Eesti kohta (ZAE) ja teise H. Moora 1938. a. peamiselt Läti, vähemal määral Eesti ja Leedu kohta (EZL). Vaatleme ainult rooma rauaaega, sest kuigi Tallgren andis ülevaate kogu muinasajast, käsitles Moora põhiliselt vaid I at esimest poolt. Tallgren kirjutas oma töö pärast Eestisse tulemist ning olemasoleva materjaliga tutvumist, Moora 16 aastat hiljem pärast pikka spetsiaalset uurimistööd. Moora töö on parim võimalik näide, kui kaugemale võidi tollaste meetoditega jõuda esemetundmises: detailsed tüpoloogiad, dateeringud, levikukaardid, mis on kasutatavad tänapäevani. Kokku ligi 900 lk. uurimusest moodustab aga järelduste osa ainult 90 lk ning sellestki on suurem osa pühendatud leiusuhete ning kultuurikontaktide analüüsile. Siinkohal pakub meile aga huvi, kas ja mille poolest erinesid Moora spetsiaaluuringu *tõlgendused* muistse ühiskonna kohta Tallgreni ülevaate teose omadest, lahutab neid ju päris pikk ajavahemik.

Mõlemad uurijad konstateerivad, et rooma rauaaaja kinnismuistised, s.o. kalmed levivad erinevalt kiviaja leidudest madalatel moreenkõrgendikel, tänapäevaste põldude keskel või lähedal. Kuigi Moora levikukaardid on hoopis täpsemad ja leiurohkemad, on mõlema uurija tõlgendus siiski sama: jaht ja kalapüük olid asendunud põlluharimisega. Geoloogiliselt

maaharimiseks küll samahästi sobivaid, kuid siiski leiuvaeseid piirkondi seletati uurimislünga. Moora küll lisab täienduseks, et rikkamate piirkondade õitseng võis osaliselt tuleneda ka täiendavatest, näit. kaubanduse ja transiidiga seotud sissetulekutest. Materiaalse kultuuri kohta järelavad mõlemad uurijad ühtmoodi, et see oli ida-germaani / Ida-Preisi algupärane, kuigi kõikjal esineb ka algselt võõraste tüüpide kohalikke edasiarendusi, mis eri piirkondade kultuuripilti mõnevõrra erinevaks värvisid. Tänu vahepealsetel aastatel lisandunud materjalile oli Moorale võimalik rohkem rõhutada kultuuri järjepidevust üleminekul eelrooma rauaajalt rooma rauaajale, kuid sellele võimalusele viitas ka juba Tallgren (eriti kalmevormide arengu juures). Metall-leidude vähesust enne rooma rauaajaga tõlgendas Moora matmisviisiga, mille juurde ei kuulunud arvukate panuste hauda kaasapanek, mitte aga tegeliku metalli või asustuse puudumisega. See oli uudne lähenemisviis, Tallgren libises sellest probleemist üle. Rooma rauaaja kultuurikontaktide kirjeldus on mõlemal uurijal samasugune (s.o. domineeris lõuna ja edela suund, ida ja läänega peaaegu mingit sidet polnud; Moora ajaks siiski oli lisandunud mõningaid esemeid, mille algupära seotud Skandinaaviaga). Kultuurikontaktide kirjeldusele tugineb kaubavahetuse analüüs, mis Moorale on detailsem, kuid meetoodiliselt samadel alustel. Etniliste suhete kohta jõuavad mõlemad uurijad ühesugustele järeldustele: kivikalmete piirkonnas Põhja-Lätis, Eestis ja Edela-Soomes elasid eestlaste ja soomlaste esivanemad (seda oli juba väitnud A. Hackman 1905.a.), lõuna pool balti hõimud (sellelegi olid uurijad viidanud juba 20. sajandi algul). Etnilise päritolu lahendamisel peeti otsustavaks kalmevormide ja matmisviisi erinevusi nendes piirkondades, kuigi hauainventar e. materiaalne kultuur oli enam-vähem ühetaoline. Oluliseks asjaoluks mõlemal uurijal oli ka kivikalmete traditsiooni jätkumine rooma rauaajast noorema rauaajani, mil Eestis kindlasti elasid eestlased. Mõlema uurija arvates võis lisaks eestlastele eriti just Põhja-Eestis asuda germaanlaste (gootide) kolooniaid või nn. kaubandusfaktoriaid, millega seletati peamiselt arvukate vanade germaani laensõnade olemasolu eesti keeles ning nende vähesust balti keeltes.

Nagu näha, oli Moorale küll materjali tunduvalt rohkem ning tema uurimus muinasesemetest on ka märksa detailsem kui Tallgreni oma (aga viimase suunitlus oli ka teine), kuid tõlgenduste iseloom oli neil praktiliselt seesama. Tallgreni ja Moora tööde võrdlus on heaks kinnituseks selle kohta, kuidas kultuuriajaloolises arheoloogias hangiti küll juurde uut materjali, kuid teooria ja tõlgendus seisid paigal. Ka küsimused, mida arheoloogilisele materjalile esitati, olid needsamad kõikide nende aastakümnete jooksul: muististe levik, kronoloogia, kultuurikontaktid, kultuuri elujõulisus/jõuetus, kultuuri etniline kuuluvus. Pole kahtlust, et kui oleks jätkatud samasuguste küsimuste esitamist, oleksid vastused e. tõlgendused jäänud põhimõtteliselt samasugusteks tänapäevani. Seda kinnitavad paljud uurimused, mis näit. Lääne- ja Põhja-Euroopas tehti veel 1950. ja 1960. aastatel ning Soomes isegi veel 1970. ja 1980. aastatel. Eestis läks arheoloogia areng teist teed, seda osalt tänu marksismi sundjuurutamisele 1940. aastaist alates, kuid *teatud osas* oleks ta ilmselt teises suunas hakanud minema ka ilma selleta – nagu allpool näeme. Teises ja valdavas osas oleks ilmselt siingi jätkunud vana kultuuriajalooline suund, mida näitab ilmekalt S. Laulu 2001. a. lõpul ilmunud töö *Kagu-Eesti eelrooma ja rooma rauaaja kohta*, mis puhtal kujul esindab kõnealust suunda.

Siinkohal on tarvis rõhutada, et arheoloogilised uurimused, mis Eestis kirjutati sõdadevahelisel ajal, olid igati soliididel ja kaasaegsel rahvusvahelisel tasemel. Samas ei saa aga unustada seda ühiskondlik-poliitilist olukorda, mis tollal oli kujunenud: noor ja arenev rahvusriik vajab oma ideoloogiat, ta vajab oma ajalugu (õigemini, ajaloomüüti) ning selle loomisel kasutati (Eesti ajaloo üldteostes) loomulikult ära ka arheoloogilise uurimistöö tulemusi. Seda ideoloogiat võime nimetada *rahvuslik-romantiliseks (esi)ajaloo käsituseks*. Selle kohta on P. Ligi (1995) kirjutanud põhjalikumalt.

“Ühiskonda kujutati põhimõtteliselt egalitaarsena, eliiti eriti esile ei tõstetud või kui, siis ainult nende sõjalist rolli ning tublidust. Rahvusliku iseolemise ideoloogia projitseeriti minevikku, kusjuures üldises võrdsuses nähti mitte arenematusse viitavat puudust, vaid hoopis voorust, mis tagas kokkukuuluvustunde (selge paralleel eksisteeriva ühiskonnaga!).

Egalitaarsuse ideega liitus kollektiivse horisontaalse võimu (sisuliselt demokraatia) ning eeskujuliku organisatsiooni idee ning kokkuvõttes loodi pilt harmoonilisest ühiskonnast. Oleviku projitseerimine minevikku väljendus selleski, et Eestit käsitleti ühtse tervikuna, mille puhul piirkondlikel eripäradel ei olnud erilist tähtsust. See kahe maailmasõja vahel välja arendatud rahvusromantiline esiajaloo kontseptsioon elas üle ka kogu pika Nõukogude okupatsiooni perioodi ning faktiliselt olid sellest olulisel määral mõjutatud ka nõukogude ajal ilmunud uurimused.” (Ligi 1995, 186)

4.3. Uued suunad eesti arheoloogias 1940.–1950. aastatel

Võimalikest arengutendentsidest eesti arheoloogias pärast 1930. aastaid võime aimu saada, kui võrdleme 1940. aastate alguses kaitstud doktoritöid. Neist kaks, M. Schmiedehelmi uurimus Lääne-Masuuria vanemast rauaajast ning R. Indreko käsitus Eesti mesoliitikumist jätkasid kultuuriajaloolise arheoloogia paremaid traditsioone. Hoopis erinevaks kujunes aga Artur Vassari doktoritöö Nurmsi kivikalmest ning tarandkalmete arengust.

Kuigi ka selles töös on veel väga tähtsal kohal kultuurikontaktid, esemetüpoloogiad, dateeringud ja levikuareaalid, jõutakse ometi täiesti uuele tasandile katsetega seletada ja mõista arheoloogilises materjalis ilmnevat nähtusi. Arheoloogilise materjali tõlgendamisel võetakse appi etnograafilised ja rahvaluule andmed, seda näiteks väga põhjalikus matmisviisi analüüsis, kui püütakse mõista, miks meie kalmetes esineb tihti koos nii laiba- kui ka põletusmatuseid. Vassari püüd tõlgendada ilmneb hästi tema sõnastatud lähenemisviisis: “Et tarandkalmete arengulugu mõista ulatuslikumalt, selleks peame selgitama need konkreetset ajaloolis-sotsiaalsed ja majanduslikud tingimused, mis usundilis-kombestiku alal viisid selliste ehituste rajamisele.” 8. peatükk kannab tal iseloomulikult pealkirja: “Surnutekultus ja sotsiaalmajanduslik areng kui tegurid tarandkalmete arengus”. Järelikult nägi ta esiajalooliste muististe ja materiaalse kultuuri muutuste põhjusi tollaste inimeste ideoloogia, sotsiaalsete suhete ja majanduse muutumises. Põhjendades, miks ta just rooma rauaajaga uurib, toob Vassar kõige muu kõrval esile seda, et “Sellal luuakse uued eluvormid ja maailmavaated, mille taga seisab töötav ja võitlev rahvas, aktiivne ja organiseeriv ühiskond.” Need seisukohad – aktiivne indiviid – kõlavad aga üsna tänapäevaselt, kohati lausa postprotsessuaalselt. Hoolimata sellest, et ta eelmistel lehekülgedel oli tõestanud tarandkalmete tüpoloogilise väljakasvamise kivikirstkalmetest, seega ka asustuse ja kultuuri järjepideva arengu eelrooma rauaajast rooma rauaajaga, ei rahuldu Vassar sellega, vaid seab järgmise eesmärgi: *miks* selline üleminek toimus? See oli eriti oluline küsimus, sest erinevalt tavalistest kultuuriajaloolise arheoloogia esindajatest ei näinud ta selles arengus mingeid väljastpoolt tulnud mõjutisi. Areng oli toimunud kohapeal, järelikult olid ka selle arengu põhjused kohalikus ühiskonnas.

Me ei tea, millises suunas oleks eesti arheoloogia arenenud, kui poleks tulnud vägivaldset “markseerumist” 1940. aastate teisest poolest alates. Indreko avaldas oma mesoliitikumi-uurimuse *Rootsis* 1948 ning see jäi teoreetilises mõttes samale tasandile sõjaeelse arheoloogiaga (või Rootsi ja Soome toleaege arheoloogiaga). Milliseks arheoloogia muutus Eestis, seda näitab teiste hulgas ilmekalt Marta Schmiedehelmi uurimus 1955. aastast Kirde-Eesti vanema rauaaja kohta.

Sealt vaatavad meile vastu suurtes joontes samad küsimused ja samad vastused, mida esitati juba 1930-ndatel, s.o. muististe levik (see on võrdsustatud asustuse levikuga nagu varem), kalmete ehitus, matmisviis, hauapanuste tüübid, kronoloogia, kultuurikontaktid jne. Teoses on aga siiski tänu marksismi n.-ö. sundjuurutamisele – ja ilmselt Vassari eeskujule tuginedes – ka terve rida teistsuguseid küsimusi. Nii näiteks juhitakse Schmiedehelmi töös tähelepanu varandusliku diferentseerituse tekkele juba eelrooma rauaajal (see pidi peegeldama hõimuaristokraatia esilekerkimist ning sugukondliku korra lagunemise algust), samuti käsitletakse ühiskonna struktuuri (asustusüksuste suurus, patriarhaalsed suurpered jms.), peamised asustusloolised, ühiskondlikud ja kultuurilised arengud seostatakse tootlike jõudude arenguga, eeskätt põllumajanduse ja rauatootmisega. Kalmevormide muutumises

(kivikirstkalmete asemel tarandkalmed) nähakse ühiskondlik-majanduslike suhete peegeldust (s.t. kõigepealt muutus juhtivaks tootmisharuks senise karjakasvatuse asemel põlluharimine, siis muutusid sellele tuginevad ühiskondlikud suhted ning kõige lõpuks muutus neile suhetele vastavaks kalmevorm). Karjakasvatuse osatähtsuse vähenemist nähakse kindlustatud asulate mahajätmises ning hajaasustuse levikus, seega pidid väiksemaks muutuma asustusüksused, ehk teisisõnu, vana hõim lagunes ning asemele tulid patriarhaalsed suurpered. See protsess tõi kaasa ka konflikte, moodsalt väljendudes, uue ja vana eliidi vahel. Kohati, eriti religiooni sfääris, säilitasid vanad kogukondlikud sidemed oma tähtsuse, mida võib näha selles, et paljudesse vanadesse kalmetesse või kalmerühmadesse maeti edasi või ohverdati veel pikki sajandeid hiljemgi. (Tänapäeval nimetame seda rituaalseks kommunikatsiooniks elavate ja kalmuliste vahel.) Tarandkalmetesse matmise lõppemist tõlgendatakse suurperede lagunemise ning väikeperede eraldumisega, mis omakorda sai võimalikuks tänu edusammudele majanduses, s.o. alepõllunduse asendumisele põllipõllundusega.

Püüdes iseloomustada meie arheoloogia teoreetilist tagapõhja nõukogude perioodil, tuleb kõigepealt märkida, et see polnud mingi eraldiseisev nähtus – enam-vähem samasugune oli see kõikjal Ida-Euroopas, mis loomulikult kinnitab teesi ühiskonnateaduste teooria seotusest tänapäevase sotsiaal-poliitilise võimuga. Nagu Schmiedehelmi uurimus nii ka enamik teisi tollaseid töid jäid põhisisult siiski pigem kultuuriajaloolisse koolkonda kuuluvaks, kuna uurimuse eesmärki nähti eeskätt uute materjalide hankimises ja käibesse toomises, mitte aga teooria arendamises. Sammuks edasi võib pidada seda, et teatud teooria oli siiski olemas, mida ei saa aga öelda tollase Lääne arheoloogia kohta tervikuna. Häda oli vaid selles, et see teooria oli marksismi klassikute poolt ette antud ning selles ei olnud lubatud isegi mitte kahelda, rääkimata edasiarendamisest. Arheoloogide ülesannet nähti peamiselt arheoloogilise materjali sobitamises ühte või teise ühiskondlik-majanduslikku arenguetappi. Kõigest hoolimata viisid aga Vassari, Schmiedehelmi (ja meie teiste arheoloogide) kirjutised 1950. aastatel edasi arheoloogilise materjali *tõlgendust*, õpetades sellele esitama muidki küsimusi peale kultuuriajalooliste.

Üheks väga oluliseks suunaks eesti arheoloogias kujunes 1950-ndatel etnilise ajaloo uurimine. Sellest on P. Ligi kirjutanud 1994. a. Loomingu 1. numbris põhjaliku ülevaate, mis jääb iseseisvaks lugemiseks.

4.4. Eesti arheoloogia 1960.–1980. aastatel

Need olid meie professionaalse arheoloogia teise põlvkonna tegutsemisaastad. Uurimistöös jätkati suurtes joontes neidsamu radu, mis olid olnud omased ka eelmisele põlvkonnale 1950-ndatel, selleks oli *ortodokse marksismiga miksitud kultuuriajalooline arheoloogia*. Kuigi konkreetne temaatika mõnevõrra muutus ja hakati rohkem uurima neid perioode ja piirkondi, mida seni tunti lünklikult (neoliitikum, varane metalliaeg, keskmine rauaaeg, liivlased, Kagu-Eesti, kääpad jm), jäid uurimismeetodid ning küsimuseasetused põhijoontes samaks.

Kuna olid 1960- ja 1970-ndad, mil Läänes “mõllas” uusarheoloogia, siis tekib küsimus, kuivõrd ja kas üldse kajastus see kõik tollases Eestis. Siin peab muidugi arvestama seda, et 1) raudse eesriide tõttu poldud eriti hästi kursis sellega, mis mujal toimus, 2) ortodoksne marksism ei võimaldanud väga palju eksperimenteerida teooriaga, 3) paljudki uusarheoloogia elemendid, mis olid uued anglo-ameerika maades, olid Eestis nagu mujalgi mandri Euroopas tuntud ja praktiseeritavad juba varem. Kindel võib olla selles, et sõna “uusarheoloogia” kusagil meil avalikus kirjasõnas ei ilmunud. Vastavaid meetodeid kasutati või vähemalt üritati kasutada aga küll. Väga uusarheoloogialikult ja pikaajalist protsessi rõhutavalt kõlab näit. J. Seliranna 1977. a. sõnastatud ülesanne:

“...arheoloogide ülesandeks on selgitada inimühiskonna ja loodusliku keskkonna vastastikuseid mõjutusi ajaloolises perspektiivis, koguda uusi andmeid selle kohta, kuidas

inimese tegevus on mõjustanud looduslike tingimuste kujunemist aegade jooksul” (Selirand 1977, 72).

Selliselt sõnastatud eesmärgiga kompleksseid uurimistöid viidigi alates 1970-ndate keskpaigast läbi mitmes mikrorajoonis Põhja- ja Lääne-Eestis (Ida-Saaremaa, Rebala, Toolse), tegijateks peamiselt V. Lõugas ning T. Moora. Huvitavaks eripäraks on aga see, et kui uusarheoloogidel oli määravaks jõuks keskkonna areng (millega kultuur pidi kohanema), siis siinmail rõhutati hoopis inimeste aktiivset rolli keskkonna muutmisel:

“... muististe uurimine ja seostamine loodusliku keskkonnaga võib anda palju uusi andmeid sellest, kuidas inimtegevus aja jooksul on muutnud ümbritsevat looduslikku keskkonda; viimane aitab paremini mõista, milliseid tagajärgi toob kaasa loodusliku keskkonna muutmine.” (Selirand 1977, 73)

Sellest tsitaadist vaatab meile tegelikult vastu varjatud võitlus nõukogudeaegse mentaliteediga, mis väljendus tuntud fraasis: “Me ei oota looduselt armuande, me võtame need ise”. Sotsiaalne kontekst on muidugi selge: suurelt jaolt toimusid intensiivsed arheoloogilised uurimistööd just avariipiirkondades, kus uusehitiste, maardlate või lihtsalt maaparandusega ähvardati hävitada terveid küllaltki hästi oma ajaloolise ja esiajaloolise pitseri säilitanud maastikke. Paraku ei jõutud sellel paljulubaval teoreetilisel suunal märkimisväärsete üldistavate töödeni.

Lisaks looduskeskkonna interdistsiplinaarsele uurimisele, mis siinmail oli levinud juba arheoloogia lapseeas alates, võib märgata teatud tõmmet ka statistilise meetodi suunas. Nii viisid Lõugas ja K. Jaanits 1970-ndate algul läbi “eksperimenti” matemaatiliste meetodite ja elektronarvutustehnika kasutamiseks arheoloogiliste leidude süstematiseerimisel.

Aja vaimuga käis muidugi kaasas ka arheoloogiakeskuse väljaehitamine Tallinnas praegusel Rüütli tänaval, millega seoses kavandati mitmete laboratooriumide rajamine (lisaks tavapärasele konserveerimis-restaureerimislaborile ka sellised asjad, nagu metallograafiakabinet, spektraalanalüüside kabinet, paleobotaanika kabinet, mullateaduse kabinet, petrograafiakabinet, foto-, kino- ja röntgenikabinet). Ambitsioonikat plaani täies mahus siiski ellu viia ei õnnestunud. Suund täppisteaduslike meetodite suuremale rakendamisele arheoloogias on aga ilmne.

Võime kokkuvõttes tõdeda, et kuigi uusarheoloogiat nimepidi kusagil ei mainitud, olid paljud selle meetodid Eestis tollal siiski tuntud ja neid jõudumööda isegi harrastati. Palju sõltus siin arheoloogide isiklikest kontaktidest välismaailmaga ning nende huvitatusest oma uurimistööd uuele tasemele tõsta (Selirand, Lõugas, T. Moora, K. Jaanits). Näiteks radiosüsiniku dateeringute kalibreerimine jõudis küll väga kiiresti metalliaja uurijateni (kus tast aga väga palju kasu polnud), jäi aga kuni 1990-ndate alguseni täiesti võõraks kiviaja uurimisele, millest tekkisid suured kronoloogilised arusaamatused. Paraku ei jõutud aga teooria edasiarendamiseni ja sellekohaste üldistavate tööde avaldamiseni ning see olekski ehk olnud keeruline valitsenud tsensuuri tõttu.

Eesti professionaalse arheoloogia teise põlvkonna tippsaavutuseks jääb koguteos *Eesti esiajalugu*. See ilmus 1982, kuid käsikiri valmis juba 1970-ndate keskpaigas. Oma iseloomult kuulub see kultuuriajaloolise arheoloogia valda, olles ajastule vastavalt miksitud marksistliku teooriaga (ehkki vähem kui näiteks 1940.–1950. aastatel). Töö on põhiosas kirjeldav, st. antakse perioodide ja kultuuride kaupa kronoloogiline ja kultuuriajalooline ülevaade muististest ja leidudest, muististe levikust. Sellise materjali esituse ja süstematiseerimise poolest on *Eesti esiajalugu* väga hea. Materjali tõlgendusega seotud probleemide üle aga ei arutata üldse (aga ilmselt ei olegi üldkäsitluses õige koht selliste arutelude jaoks) – lihtsalt tõlgendatakse, enamasti n.-õ. terve mõistuse vaatevinklist. Marksistlik teooria on taustaks eriti ühiskonna ja majanduse analüüsis; etniliste küsimuste valgustamisel lähtutakse 1950. aastate

tasemest, mis aga teatavasti polnud muud, kui Kossinna teooria edasiarendus ja kohandus Eesti oludele.